

Alina Domańska

Ochrona zbiorów specjalnych w Bibliotece Raczyńskich

Biblioteka 7 (16), 143-149

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OCHRONA ZBIORÓW SPECJALNYCH W BIBLIOTECE RACZYŃSKICH

Zbiory specjalne Biblioteki Raczyńskich, gromadzone od 1829 r. – od chwili jej otwarcia – liczą obecnie ok. 230 000 jednostek. Z tej liczby pod opieką Działu Zbiorów Specjalnych, którym kieruję, znajduje się ponad 150 000 (pozostałe to płyty i taśmy muzyczne oraz kasety z tzw. książką mówioną znajdujące się w dwóch filiach Biblioteki: muzycznej i dla niewidomych). Zbiory specjalne obejmują następujące kategorie obiektów bibliotecznych: rękopisy (10 000), starodruki (18 000), mapy (11 000), ikonografia: ekslibrisy, fotografie, drobna grafika (61 000), dokumenty życia społecznego (46 000), mikrofilmy, nagrania video, druki bibliofilskie (4 000). W sumie – jak widać z powyższego zestawienia – jest to kolekcja obszerna i bardzo wewnątrznie zróżnicowana. Znaleźć tu można unikalne druki dotyczące historii naszego regionu, cenne zabytki polskiego piśmiennictwa, rzadkie dokumenty życia społecznego Wielkopolski w dawnych czasach itd. Bez wątplenia są one częścią narodowego dziedzictwa, sugestywnym dowodem prężności i bogactwa polskiej kultury. Całkiem zasadnie większa część tych zbiorów zaliczona została do Narodowego Zasobu Bibliotecznego i objęta, przewidzianym ustawą, programem ochrony. Za ochronę majątku Biblioteki, w tym zbiorów odpowiada wicedyrektor ds. administracji, który w tym zakresie współpracuje ze specjalistą ds. obrony cywilnej i ochrony przeciwpożarowej oraz kierownikami poszczególnych działów Biblioteki.

Podstawowa, codzienna dbałość o zbiory specjalne należy do obowiązków kierownika Działu Zbiorów Specjalnych oraz podległych mu kierowników oddziałów. Oddziały nie są samodzielne, wspólne są magazyny, pracownia, czytelnia, niektóre zadania. W zakresach czynności kierowników oddziałów zapisana jest szczególna troska o powierzoną grupę zbiorów. Ochrona zbiorów ma na celu przede wszystkim zapewnienie im trwałego zachowania dla przyszłych badań naukowych, zabezpieczenie ich przed zniszczeniem, dewastacją i zaginięciem.

Szczególny nacisk położono na stworzenie odpowiednich warunków magazynowania. Zbiory specjalne Biblioteki Raczyńskich mieszczą się w zabytkowym gmachu, przy Placu Wolności 19, w centrum miasta. Choć jest to pałac budowany z myślą o bibliotece, to – w chwili obecnej – nie spełnia już

warunków, nakładanych przez normy regulujące zasady przechowywania zbiorów zwłaszcza tych najcenniejszych. Zbiory specjalne przechowywane są w trzech magazynach o powierzchni 65, 86 i 107 m², z czego dwa pierwsze znajdują się w piwnicy, trzeci na wysokim parterze. Najlepsze warunki przechowywania zbiorów posiada magazyn na parterze, który uruchomiony był jako pierwszy, ale w miarę rozrastania się zbiorów w połowie lat 70. zaadaptowano do celów magazynowych pomieszczenie w piwnicy po inroligatorni, która wyprowadziła się do drugiego budynku, a w r. 1996 następne pomieszczenia piwniczne po magazynie materiałowym. Ponieważ żadne z tych pomieszczeń nie było budowane z myślą o takim przeznaczeniu trzeba było wprowadzić szereg zabezpieczeń, m.in. zainstalowano kraty w oknach i drzwiach magazynów, zamontowano do drzwi dodatkowe zamki z atestem.

W r. 1995 zainstalowano w Bibliotece pierwszy system przeciwpożarowy, początkowo tylko w pomieszczeniach Działu Zbiorów Specjalnych, a od 1997 systemem tym objęto wszystkie pomieszczenia biblioteki. Jest to bardzo nowoczesna instalacja wyposażona we własną centralę, czujki optyczne i jonizacyjne, przemysłne urządzenia sygnalizujące pożarowe zagrożenie, zasilana jest z niezależnych baterii akumulatorów umożliwiających dozór, także po wyłączeniu prądu w sieci elektroenergetycznej przez 72 godziny. Centrala systemu połączona jest ze Stacją Monitorowania Alarmów (SMA) Firmy „Watra” w Poznaniu oraz ze strażą pożarną. Zawarto również stałą umowę na konserwację tego systemu. Pierwszy system antywłamaniowy zainstalowano w magazynach zbiorów specjalnych w r. 1988, który potem kilkakrotnie przy okazji napraw był modernizowany. Obecnie we wszystkich magazynach zbiorów specjalnych zainstalowany jest nowoczesny amerykański system sygnalizacji włamania i napadu Galaxy 512. Składa się on z centrali, która jest głównym elementem systemu oraz przyłączonych do niej czujek pasywnych podczerwieni, mających za zadanie wykrycie intruza w pomieszczeniu i włączenie sygnału dźwiękowego. Do załączania i wyłączenia systemów alarmowych w magazynach służą manipulatory szyfrowe, którymi operujemy przy pomocy wcześniej ustalonych kodów szyfrowych. Zainstalowany w Bibliotece system antywłamaniowy posiada zaświadczenie zakwalifikowania do klasy SA 4. Jest to najwyższy stopień zabezpieczenia obiektów.

Oba systemy pożarowy i antywłamaniowy podłączone są do monitoringu, co oznacza, że wywołanie każdego alarmu zostanie zweryfikowane przez pełniącego całą dobę ochronę strażnika i jeżeli się okaże, że alarm nie jest fałszywy nastąpi interwencja straży pożarnej, a w razie włamania na wezwanie strażnika policji.

Od 1 stycznia 2001 r. budynek Biblioteki Raczyńskich jest ochraniający całodobowo przez jednego strażnika z firmy posiadającej koncesję na prowadzenie usług ochrony osób i mienia (SUFO). Decyzją Wojewody Wielkopolskiego z dnia 22 II 1999 r. budynek ten ujęty został w ewidencji obiektów podlegających obowiązkowej ochronie przez uzbrojone formacje ochronne lub odpowiednie zabezpieczenie techniczne na podstawie art.55 ustawy z dnia 27 marca 1998 r. o ochronie osób i mienia (Dz. U. Z 1997 r. Nr 114 poz. 740 ze zm.).

Do magazynów zbiorów specjalnych nie ma dostępu nikt poza pracownikami Działu Zbiorów Specjalnych. Dla zachowania większego bezpieczeństwa zbiorów decyzją dyrektora Biblioteki poza kierownikiem Działu żaden z pracowników nie ma prawa przebywać w magazynie sam. Zawsze muszą być dwie osoby, zarówno przy otwieraniu, jak i zamykaniu magazynów, jak i przy wszystkich pracach magazynowych. Pracowników obowiązuje ścisła tajemnica co do rozmieszczenia zbiorów i zawartości poszczególnych magazynów. Tylko oni znają kody alarmowe. Pracownicy Działu Zbiorów Specjalnych pełnią tygodniowe dyżury otwierania i zamykania magazynów. Każde zamknięcie i włączenie alarmów jest wpisywane do specjalnych zeszytów z datą i podpisem zamykającego. Klucze zapasowe do działu i magazynów na wypadek pożaru złożone są w portierni w odrębnej, zamkniętej i zabezpieczonej skrzynce, w zalakowanych kopertach.

Ochrona zbiorów to nie tylko zapewnienie im bezpieczeństwa ale również właściwych warunków ich magazynowania, ponieważ mają one wpływ na stan ich zachowania. Dlatego ważne jest zapewnienie stabilnych warunków przechowywania zbiorów, czyli temperatury na poziomie 16–18 °C i wilgotności na poziomie 45–55 %. Takie warunki w znacznym stopniu ograniczają procesy destrukcji papieru, skór, pergaminu. Aby zapewnić ww. wskaźniki wilgotności w roku 1998 zainstalowano we wszystkich magazynach osuszacze Recursorb DR-20. Są to urządzenia utrzymujące wilgotność na określonym poziomie. Nadmiar wilgoci jest przez te urządzenia usuwany na zewnątrz budynku. W magazynach tradycyjne higrometry włosowe zamieniono na termohigrometry elektroniczne wskazujące zarówno temperaturę, jak i wilgotność. Ich odczyty codziennie wpisywane są do zeszytów przez dyżurnego otwierającego magazyny. Ma on obowiązek zgłoszenia kierownikowi, a w razie jego nieobecności, zastępcy wszelkich niekorzystnych zmian temperatury i wilgotności.

Utrzymanie właściwych warunków przechowywania zbiorów wymaga ciągłej uwagi a czasem naszej mechanicznej ingerencji. Temperaturę na poziomie 16–18 °C udaje się nam utrzymać w okresie grzewczym poprzez wyłączenie większości kaloryferów. Najtrudniej utrzymać właściwą temperaturę magazynów w okresie letnich upałów i tylko dzięki potężnym murom zabytkowe-

go gmachu Biblioteki – 1–1,5 m grubości i mechanicznej regulacji wilgotności w osuszaczach udaje się nam zachować właściwe parametry.

Oprócz utrzymywania prawidłowych, stabilnych wielkości temperatury i wilgotności ważne jest również utrzymywanie magazynów w czystości i permanentne odkurzanie zbiorów. Sprzątaczkę biblioteczną, które sprzątają tylko w obecności pracowników Działu Zbiorów Specjalnych dbają jedynie o czystość podłóg i sprzętów. O czystość regałów i zbiorów dbają zatrudnione dodatkowo dwie zaufane magazynierki, byłe wieloletnie pracownice biblioteki, zatrudniane okresowo na parę miesięcy w roku. Nie jest to rozwiązanie w pełni zadawalające, gdyż konieczne byłoby zatrudnienie ich na stałe, tak aby zbiory były systematycznie odkurzone. Dbałość o czystość zbiorów i magazynów czyli permanentne odkurzanie i sprzątanie ograniczają bowiem a często wręcz niwelują problem ich chemicznego i biologicznego skażenia. Dla ochrony zbiorów przed przedostawaniem się kurzu i spalin przez nieszczelne i bardzo zniszczone okna oraz dla zwiększenia bezpieczeństwa w ubiegłym i bieżącym roku wymieniono wszystkie okna w całym budynku Biblioteki.

Ochrona zbiorów to także konieczność konserwacji zagrożonych obiektów. W Bibliotece Raczyńskich prowadzi się regularne przeglądy książek, sprawdzając stan ich zachowania, zauważone uszkodzenia są rejestrowane na specjalnej, systematycznie uzupełnianej liście.

Kierownicy poszczególnych oddziałów systematycznie kontrolują powierzone im opiece książki, mają obowiązek stałego gromadzenia i uzupełniania danych na ten temat. Nawet magazynierki mają obowiązek (zostały w tym celu specjalnie przeszkolone) zgłaszania wszelkich zauważonych zmian. Drobne naprawy i opakowania ochronne wykonywane są przez pracowników naszej introligatorni. Zauważone niewielkie zagrożenia mikrobiologiczne czy chemiczne konsultowane są w ramach współpracy koleżeńskiej ze specjalistami w dziedzinie konserwacji m.in. z kierownikiem zakładu konserwacji Archiwum Państwowego w Poznaniu i za jego poradą wskazanymi przez niego środkami przez pracownice naszej introligatorni likwidowane. Są to jednak sytuacje występujące sporadycznie.

Jeśli chodzi bowiem o stan zachowania zbiorów specjalnych w naszej Bibliotece to jest on w zasadzie dobry. Większość uszkodzeń powstała w czasie II wojny światowej, gdy Niemcy wywieźli część kolekcji do Obrzycka i Niemiec, niektóre obiekty, które trafiły do naszej biblioteki już w złym stanie, próbujemy – w miarę możliwości – restaurować. Natomiast zmiany spowodowane naturalnym procesem starzenia się zbiorów w wyniku upływu czasu, zostały u nas w znacznym stopniu spowolnione i ograniczone przez stworzenie prawidłowych warunków ich przechowywania. Również stosowanie od kilku lat

dobrej jakości opakowań ochronnych o odczynie zasadowym (pudeł, tek, obwolut) wspomaga ich ochronę. Ponadto wszystkie nabytki poddawane są gazowaniu w komorze próżniowej w Archiwum Państwowym. Poza tym w latach 1981 – 1984 poddano konserwacji 500 opraw skórzanych, a wkrótce potem wykonano zabezpieczenie pieczęci woskowych w dokumentach.

Obok działań ochronnych i profilaktycznych, mających na celu właściwe zabezpieczenie zbiorów, szereg obiektów o charakterze zabytkowym poddano konserwacji lub restauracji w specjalistycznych pracowniach konserwatorskich. Biblioteka Raczyńskich, jak wiele innych bibliotek nie posiada własnej pracowni konserwatorskiej i korzysta z usług prywatnych specjalistów. Najpoważniejszym problemem jest tutaj – podobnie jak w innych bibliotekach – brak środków. Ale powoli, krok po kroku, w miarę zdobywanych środków finansowych, coraz więcej obiektów trafia do pracowni konserwatorskich. W latach 1981 – 1987 poddano gruntownej konserwacji 7 obiektów: 4 rękopisy, 1 starodruk, 2 mapy. Środki na ten cel przekazane zostały z Urzędu Miejskiego w Poznaniu. W latach 1995 – 2001 poddano konserwacji 17 obiektów: 9 rękopisów, 1 atlas, 7 starodruków. Udało się to nam dzięki pozyskaniu środków m.in. z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Urzędu Miejskiego w Poznaniu oraz ze sponsoringu Międzynarodowych Targów Poznańskich i Wielkopolskiego Banku Kredytowego. Być może hojność sponsorów to efekt, zwołanej przez dyrektora biblioteki w 1996 roku, konferencji prasowej, połączonej z wystawą cennych obiektów, które domagają się konserwacji. Publikacje, jakie się wówczas pojawiły w lokalnej prasie, zapewne poruszyły sumienia i wrażliwość ludzi dysponujących władzą i pieniędzmi.

W bieżącym roku ze środków uzyskanych z Ministerstwa Kultury zabiegom konserwatorskim poddano 4 obiekty: 2 dyplomy i 2 mapy. Na konserwację czeka jeszcze wiele cennych obiektów. Potrzebne na to są ogromne pieniądze. Przeciętny koszt konserwacji wynosił od kilku do kilkudziesięciu tysięcy złotych. O darczyńców nie jest jednak łatwo, gdyż duże znaczące firmy chętniej wspomagają finansowo wielkie imprezy i wystawy, które zapewniają im szeroką reklamę. Biblioteka może tylko zaofiarować wpis do księgi darczyńców. Niemniej nie zaprzestajemy wysiłków i małymi kroczkami sprawy konserwacji posuwamy do przodu.

Stan zachowania zbiorów zależy również od sposobu ich użytkowania. Dużym zagrożeniem dla obiektów bibliotecznych jest kontakt z czytelnikiem. Następstwem nieprawidłowego użytkowania i przemieszczania zbiorów są często uszkodzenia mechaniczne takie jak: przedarcia, zagniecenia, ubytki papieru, zaplamienia i zabrudzenia powierzchniowe, różnego rodzaju deformacje i uszkodzenia opraw skórzanych, a także braki fragmentów tekstów.

Zniszczeniom tego rodzaju sprzyja udostępnianie oryginałów, wielokrotnie ich reprodukowanie, a także niewłaściwe obchodzenie się z obiektami podczas ich użytkowania. Z tych powodów a także wobec nasilających się w kraju przypadków kradzieży cennych obiektów bibliotecznych ograniczono korzystanie z oryginałów w wypadku, jeśli posiadamy mikrofilmy. Od tej zasady na wniosek zainteresowanego kierownik Działu może zrobić odstępstwo, tylko wtedy jeśli jest to uzasadnione potrzebami badawczymi. Opracowano nowy regulamin korzystania z czytelni zbiorów specjalnych, zaostrożono warunki udostępniania szczególnie cennych zbiorów. W czytelni dla większego bezpieczeństwa zwiększono nadzór nad przebiegiem udostępniania oraz zwiększono w wolne soboty liczbę pracowników w czytelni zbiorów specjalnych. Na wniosek NIK-u opracowano nowe zaostrożone zasady wypożyczania zbiorów specjalnych bibliotekom i innym instytucjom wystawienniczym i naukowym m.in. żądanie ubezpieczenia szczególnie cennych zbiorów.

Z uwagi na brak środków finansowych dotychczas biblioteki i muzea ubezpieczały zbiory specjalne tylko przy wypożyczaniu za granicę. Ograniczy to na pewno wypożyczenia na zewnątrz, ale też ochroni zbiory przed zmianą warunków i niewłaściwym często transportem na terenie kraju.

Mikrofilmowanie i digitalizacja to również formy ochrony zbiorów. Biblioteka Raczyńskich posiada niewielki zbiór mikrofilmów. Są to głównie kopie sfilmowanych przez Bibliotekę Narodową najcenniejszych rękopisów i starodruków. Posiadamy 160 szpul mikrofilmowych, na których sfilmowano ok. 500 obiektów (450 rękopisów i 50 starodruków). Biblioteka Narodowa w zamian za ich bezpłatne wykonanie dla siebie zatrzymuje negatywy, przekazując do nas kopie pozytywowe. Można z nich korzystać w czytelni Działu Zbiorów Specjalnych przy pomocy jednego z dwóch posiadanych czytników Zeutschel OL 3 firmy Mikrofilm – Center Klein Zeutschel GmbH Tubingen. Biblioteka Raczyńskich nie posiada własnej pracowni mikrofilmowej. Coraz trudniej jest nam oddawać cenne zbiory do mikrofilmowania do Warszawy na parę miesięcy, gdyż te najcenniejsze, które są mikrofilmowane w pierwszej kolejności są najczęściej przez czytelników poszukiwane. Jest to jednak cenna inicjatywa, gdyż kopie pozytywowe Biblioteka Narodowa przysyła za darmo, w zamian za udostępnienie zbiorów i możliwość zrobienia kopii dla siebie.

Na zmikrofilmowanie czeka u nas ok. 3000 rękopisów, głównie z dawnego przedwojennego zasobu oraz ok. 1000 starodruków. Natomiast iluminowane rękopisy, inkunabuły, dawna kartografia bardziej nadaje się do digitalizacji. Wiąże się to jednak z dużymi kosztami. Dyrekcja Biblioteki mając te problemy na uwadze zorganizowała w grudniu 2001 r. posiedzenie Rady Bibliotecznej poświęcone tym zagadnieniom. Pracownicy zbiorów specjalnych przygoto-

wali listę rękopisów i starodruków do zmikrofilmowania w pierwszej kolejności. Rada Biblioteczna i Dyrekcja Biblioteki uznała, że mikrofilmowanie jest sprawdzoną i skuteczną metodą zabezpieczania cennych zbiorów i obiecała, że podejmie starania o zwiększenie dotacji na ten cel w budżecie Biblioteki. Systematyczne przenoszenie tekstów na nośniki zastępcze, głównie na mikrofilmy będzie priorytetowym zadaniem na najbliższe lata. Wobec zaległości w mikrofilmowaniu na digitalizację zbiorów nie starczy zapewne środków finansowych. Może jedynie niektóre projekty uda się zrealizować w ramach Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, powstałej z inicjatywy Poznańskiej Fundacji Bibliotek Naukowych.

W oparciu o powyższe informacje nasuwają się następujące wnioski:

- Stworzenie właściwych warunków przechowywania zbiorów w trzech różnych, zaadaptowanych na potrzeby magazynowe pomieszczeniach nie było łatwym zadaniem. Warunki te udało się jednak stworzyć dzięki zainstalowaniu osuszaczy oraz stałej kontroli i dbałości pracowników.
- Mimo, że w Bibliotece Raczyńskich w istniejących warunkach wiele zrobiono dla zapewnienia bezpieczeństwa szczególnie cennych zbiorów (co pozytywnie oceniła przeprowadzona pod koniec 2000 r. kontrola NIK-u) to wobec coraz częstszych kradzieży dóbr kultury w muzeach i bibliotekach wskazane byłoby wyposażyć zarówno magazyny jak i czytelnię Działu Zbiorów Specjalnych w kamery obserwacyjne, włączone do systemu nadzoru telewizyjnego. Projekt ten jak i budowę skarbcza oraz urządzeń klimatyzacyjnych o wysokim standardzie zrealizujemy chyba jednak dopiero po przeniesieniu zbiorów specjalnych do nowego budynku Biblioteki, którego budowa na zapleczu zabytkowego gmachu staje się coraz bardziej realna.
- Wobec zakończenia prac nad zapewnieniem w miarę prawidłowych warunków i zabezpieczeń naszym zbiorom specjalnym większą uwagę i większe środki finansowe będziemy mogli przeznaczyć na mikrofilmowanie i digitalizację cennych zbiorów.
- Nadal ważne jest dalsze utrwalanie w świadomości społeczeństwa i władz wagi ochrony zbiorów, gdyż wobec niskich nakładów finansowych przekazywanych na ten cel ochrona zbiorów w zbyt dużej mierze zależy od poczucia odpowiedzialności, inicjatywy i zaangażowania zarówno dyrekcji, jak i pracowników działu zbiorów specjalnych. Posiadanie wieloletniego programu ochrony zbiorów specjalnych i realizowanie go etapami ułatwia uzyskanie u władz dotacji na ten cel.